

ISSN 2149-9845

TÜRKİYE
DİN EĞİTİMİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF RELIGIOUS EDUCATION STUDIES (TJRES)

مجلة بحوث التربية الدينية التركية

Sayı/Number 4

İzmir - 2017

TÜRKİYE DİN EĞİTİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Turkish Journal of Religious Education Studies
TÜRKİYE/TURKEY

Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları altı ayda bir yayımlanan uluslararası ve hakemli bir dergidir.
Turkish Journal of Religious Education Studies is an international, peer reviewed and biannual journal.

Sayı/Number 4 • Aralık/December 2017 • ISSN 2149-9845

İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü

Owner and Chief Executive Officer

Mehmet BAHÇEKAPILI

Baş Editör/Editor in-Chief

Mustafa USTA

Sayı Hakemi / Editor

Ahmet GEDİK

Editörler/Editors

Siebre MIEDEMA (VU University Amsterdam)	Christopher G. ELLISON (The University of Texas at San Antonio)
Cemal TOSUN (Ankara Üniversitesi)	Recai DOĞAN (Ankara Üniversitesi)
Muhittin OKUMUŞLAR (Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)	Zeki Salih ZENGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Nurullah ALTAŞ (Atatürk Üniversitesi)	Michael NIELSEN (Georgia Southern University)
Ahmet KOÇ (Marmara Üniversitesi)	Friedrich SCHWEITZER (Eberhard Karls Universität Tübingen)
Mehmet BAHÇEKAPILI (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Süleyman AKYÜREK (Erciyes Üniversitesi)
Safnaz ASRI (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Mohammed DERRADJ (University of Algeria II)
Ednan ASLAN (Universität Wien)	Kenan SEVINÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Zuhal AĞILKAYA ŞAHİN (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	

Kitap Değerlendirme Editörleri/Book Review Editors

Hakkı KARAŞAHİN (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi) Ahmet GEDİK (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi) -
Ahmet Ali ÇANAKÇI (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)

Yayın Kurulu/Editorial Board*

Zuhal AĞILKAYA ŞAHİN, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Ayman AGBARIA, University of Haifa (ISRAEL)
Muhsin AKBAŞ, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Süleyman AKYÜREK, Erciyes Üniversitesi (TURKEY)
Ednan ASLAN, Universität Wien (AUSTRIA)	Safnaz ASRI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Nedim BAHÇEKAPILI, Islamitische Universiteit Europa (HOLLAND)	Mehmet BAHÇEKAPILI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
İrfan BAŞKURT, İstanbul Üniversitesi (TURKEY)	Bayraktar BAYRAKLI, Marmara Üniversitesi (TURKEY)
Bezza BİLGİN, Ankara Üniversitesi (TURKEY)	Ahmet Ali ÇANAKÇI, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Mohammed DERRADJ, University of Algeria II (ALGERIA)	Abdurrahman DODURGALI, Marmara Üniversitesi (TURKEY)
Recai DOĞAN – Ankara Üniversitesi (TURKEY)	Christopher G. ELLISON, The University of Texas at San Antonio (USA)
Ahmet GEDİK, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Recep Emin GÜL, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Hülya HACİSMAİLOĞLU, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Michael NIELSEN, Georgia Southern University (USA)
Hakkı KARAŞAHİN, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)	Recep KAYMAKCAN, Sakarya Üniversitesi (TURKEY)
Ahmet KOÇ, Marmara Üniversitesi (TURKEY)	Mustafa KÖYLÜ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi (TURKEY)
Muhittin OKUMUŞLAR, Necmettin Erbakan Üniversitesi (TURKEY)	Siebre MIEDEMA, VU University Amsterdam (HOLLAND)
Friedrich SCHWEITZER, Eberhard Karls University (GERMANY)	Halil İbrahim ŞENAVCU, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi (TURKEY)
Bülent UÇAR, Universität Osnabrück (GERMANY)	Mustafa USTA, Marmara Üniversitesi (TURKEY)

*Soyadına göre alfabetik sırada / In alphabetical order by surname

Kapak Tasarımı/Cover Design

Furkan Selçuk Ertargin

Tasarım/Graphic Design

Mehmet BAHÇEKAPILI / Safnaz ASRI

Baskı/Printed By

Limit Ofset

İÇENDEKİLER/TABLE OF CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Ülkemiz Gerçekliğinde Sivil Toplum ve Cemaatlar
SAFFET KÖSE / 9-22

What is Nonbelief? An Empirical Research on the Concept of Nonbelief
KENAN SEVİNÇ, TUĞBA METİNYURT, THOMAS J. COLEMAN / 23-40

Arap Dilinde Mâ Edati Ve İşlevleri
EYÜP AKŞİT / 41-59

Şîî Müfessir Ayyâşî'nin Tefsirinde Zayıf Hadis
RECEP EMİN GÜL / 61-76

Dört Mezhep İmamının Otoritesini Tesis Eden Temel Unsurlar -Güven-Otorite İlişkisine Dair Analiz-
AHMET AYDIN / 77-88

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ/ BOOK REVIEWS

François Georgeon, Le mois le plus long: Ramadan à Istanbul
YASİN ÖZDEMİR / 89-90

Hasan Ocak, İhvan-ı Safa'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi
MEHMET DEMİR / 91-93

ARAP DİLİNDE MÂ EDATI VE İŞLEVLERİ

Eyüp AKŞİT*

E-mail: aksiteyup@hotmail.com

Citation/©: Akşit, E. (2017). Arap dilinde mâ edati ve işlevleri. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*. 4, 41-59.

Öz

Arap dilinde م (mâ) edatı¹, hem isim hem de harf gibi işlev görür. Bu nedenle Arapça söz diziminde çok farklı şekiller ve işlevlerle karşımıza çıkar. Arap dilinde mâ, çok fonksiyonlu ender edatlardan biridir. Klasik nahiv kitaplarında genellikle hurûfu'l-meânî başlığı altında ele alınan mâ edatının cümlede hangi işlevi gördüğü önem arz etmektedir. Şayet mâ edatının işlevi doğru bir şekilde kavranmazsa Arapça söz diziminin yanlış anlaşılma riski vardır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim ayetlerinde sıkça karşılaştığımız mâ edati, ayetlerin tefsirinde önemli bir yardımcı unsurdur. Konunun önemine rağmen Türkçe yazılan Arapça gramer kitaplarında meselenin ayrıntılı olarak ele alınmadığı görülmektedir. Bu meseledeki bilgi boşluğunu doldurmayı hedefleyen çalışmamız sadece mâ edatının nahiv ilmindeki işlevi ile sınırlandırıldı. Mâ edatının farklı kullanımları, harf ve isim olmak üzere iki ana başlık altında tasnif edildi. Konu ele alınırken ayetler ile Arap şiiirinden örnekler verildi ve temel kaynaklardan istifade edilmeye çalışıldı. Özellikle ed-Demâmî'nin İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eserine yazdığı şerhinden, el-Herevî'nin *el-Uzhiyye* adlı eserinden ve diğer bazı önemli kaynaklardan yararlanıldı. Çalışmanın hacmini artıracaklarından dolayı mâ edatının bazı ayetlerdeki anlamıyla ilgili ihtilaflara ise zorunlu olmadıkça yer verilmedi.

Anahtar Kelimeler: Arapça, gramer, mâ edati, mâ'nın anlamları.

* Dr. Öğrt. Üyesi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

¹ Arap dilinde mâ hem bir harf hem de bir isim olarak kullanılır. Bu nedenle çalışmamız boyunca mâ edatını, mâ hakkında genel bir ifade biçimi olarak kullanmak zorunda kaldık.

PREPOSITION OF MĀ AND ITS FUNCTIONS IN ARABIC LANGUAGE

Abstract

In Arabic, preposition of mā acts as both a name and a letter. For this reason, it comes out in different forms and functions in the Arabic syntax. In Arabic, mā is one of the rare multi-functional prepositions. It is important to note what the preposition of the mā which was discussed under the title *huruf al-meāni* in classical Arabic grammar books functions. If the function of mā is not understood correctly, there is a risk that Arabic syntax would be misunderstood. In addition, this preposition that we frequently see in the verses of the Qur'an is an important element in the interpretation of the verses. Despite the importance of the subject, it seems that it has not been adequately and in detail discussed in Arabic grammar books written in Turkish. Our work aimed at filling the gap of knowledge in this matter has been limited only to the function of the mā in the grammar. Different uses of the mā were classified into two main headings as letters and names. While the subject was discussed, examples of the verses and Arabic poetry were given and tried to make use of the other basic sources. In particular, the commentary of ad-Damamini in Ibn Hisham's *Mugni'l-lebib*, *Al-Uzhiyya* of al-Herevi, and some other important sources were made use of. Since it would increase the volume of the study, Related controversies in some verses were not cited unless it is necessary.

Keywords: Arabic, grammar, preposition of mā, the meaning of mā.

Giriş

Arap dilinde cümleyi oluşturan temel yapı taşları isim, fiil ve harflerdir. Harfler, tek başına bir anlam ifade etmeyen dil birimleri olup hece ve mana harfleri olmak üzere ikiye ayrılır. Arap alfabesi 28 harften oluşur ve bunlara hece harfleri denir ve sarf ilminin konularından birini teşkil eder. *Hurûfu'l-meânî* ise mana harfleri olup genellikle nahiv ilminde ele alınır ve cümlede isimlerle fiiller ya da isimlerle isimler arasında anlam ilişkisinin kurulmasını temin eder. Cer, atıf, *istifhâm*, cevap, istisna, nida, şart, teşvik, kınama, teşbih, te'kid, kasr, talep, nefy, nehy, emir, ta'lil vb. birçok işlevde kullanılan mana harfleri iyi kavranmadan Arapça cümlelerin anlaşılması pek mümkün değildir. Özellikle de mana harflerinden olan ve birçok farklı işlevi bulunan mā edatı söz konusu olunca bu durum daha önemli bir hale gelmektedir.

1. Mâ (ما) Edatı

Hurûfu'l-meânî (mana harfleri)nin Arapça söz diziminde ve Ku'ran-ı Kerim'in ayetlerinin tefsirinde² önemi nedeniyle birçok nahiv ve belağat âlimi konuyla ilgili müstakil eserler yazmıştır. Eserlere göz attığımızda mâ edatının er-Rummânî (ö. 994) on (er-Rummânî, thk. 1981, ss.86-88); ez-Zeccâcî (ö.949) yedi (ez-Zeccâcî, 1986, s.119); el-Herevî (ö.1088) ve el-Murâdî (ö.1348) on iki (el-Herevî, 1992, s.75; el-Murâdî, 1992, s.322) farklı işlevinden bahseder. El-Herevî'nin diğerlerine göre konuyu daha sistematik ve tafsilatlı ele aldığını söyleyebiliriz. Çünkü el-Herevî konuyu Basra ve Kûfeliler arasında cereyan eden dil tartışmalarına girmeden mâ edatını ele alır ve seçici davranır. Mâ edatının kullanımına dair görüşlerini sunarken Kur'an-ı Kerim ayetleri ve şiirlerden bolca şahitler getirir. Ona göre mâ edatının kullanıldığı yerler şunlardır: Şart ismi olan mâ, soru ismi olan mâ, ism-i mevsul olan mâ, nefy ifade eden mâ, taaccüp ifade eden mâ, zait olan mâ. Ayrıca, bir şey anlamında mevsuf olan mâ, mastariyye harfi olan mâ, mâ el-kâffe (âmili işlevsiz kılan mâ), الحين (...diğında) anlamında mâ, musallita³ mâ, muğayyıra (dönüştüren) mâ. Arap dilinde yukarıda görüldüğü gibi, mâ edatı, hem bir harf hem de bir isim olarak farklı anlam ve işlevlerde kullanılır. Mâ edatı cümlede harf olarak kullanılması ile isim olarak kullanılması durumunda farklı işlevlere sahiptir. Bu nedenle mâ edatının irab açısından harf ve isim olmak üzere iki ana başlık altında tasnif edilmesinin daha pratik olacağını düşünüyoruz.

2. Harf olan Mâ/ ما الحرفية

Mâ edatı, muğayyıra (dönüştüren), musallita, mâ el-kâffe (âmili işlevsiz kılan), nefy (olumsuzluk) ifade etme, zait olma ve mastar haline dönüştürme gibi işlevlerinde harftir. Bu işlevlerinde harf olması nedeniyle "mâ"nın iraptan mahalli yoktur.

2.1. Muğayyıra (Dönüştüren) Mâ Harfi/ ما المغيرة

Mâ, لو (lev) şart harfinden sonra gelirse onun anlamını dönüştürür ve değiştirir (el-Herevî, 1992, s. 99, 169; er-Rummânî, 1981, s.91). Bu durumda sükûn üzere mebni olur ve iraptan mahalli yoktur. ما şeklinde karşımıza çıkan bu yapı bağlama göre değişimle birlikte genel olarak muzâri fiilden önce gelirse هَلَّا (.....sene!,seydi ya!) anlamında teşvik, yönlendirme, talep; mazi fiilden önce ise kınama anlamı taşır.⁴ Örneğin şu ayette لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ "Eğer doğru söyleyenlerden isen bize melekleri getirsen!" (Hicr, 15:7) لَوْ مَا اجْتَنَّبْتَ الكِبَائِرَ (Büyük günahlardan sakınsaydın ya!).

² Genel olarak İslam düşüncesinde dil bilim Kur'an-ı Kerim'in tefsirinde önemli bir araçtır. Daha geniş bilgi için bkz. (Şahin, 2015, ss. 79-99)

³ Bazı edatların şart edatı olmasını temin eden.

⁴ لَوْ şeklinde bu yapı teşvik edatı olan لَوْ لا ile aynı anlama sahiptir. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hişâm, 1964, ss.303-306; el-Murâdî, 1992, ss.608-609; Ya'kûb, 1988, s.587.

2.2. Musallıta (Bazı edatların şart edatı olmasını temin eden) Mâ Harfi/ ما المسئلة

Mâ harfi, حيث - كيف - إذ - edatlarından sonra gelirse bunların şart edatı olarak işlev görmesini sağlar. Bu durumda şu şekilde cümlede yer alırlar: حيثما - كيف ما - إذ ما. Bazı nahivciler حيث - إذ - edatlarından sonra gelen mâ harfinin bu iki edatı izafetten alıkoyduğunu ve zait olduğunu iddia eder (el-Murâdî, 1992, ss.333-334). Ancak el-Herevî bu iddiaya karşı çıkar ve mâ harfinin zait olmadığını söyler. Çünkü ona göre حيث - كيف - إذ - edatlarından sonra mâ harfi yer almazsa bunların şart edatı olarak işlev görmesi mümkün değildir (el-Herevî, 1994, s.98). Yani حيثما - كيف ما - إذ ما şart edatlarındaki mâ harfleri zait değil, musallıta, yani bazı edatların farklı bir işlevde kullanılmasını sağlayan bir harftir. Bu durumda إذ ما şart harfi olup anlamı إن şart harfi ile aynı anlama gelir (İbn Hişami, 1994, s.77; ed-Demâmî, 2007, s.223). Örneğin إذ ما تَقُمُ أَقْمُ (Kalkarsan kalkarım) cümlesi إن تَقُمُ أَقْمُ demektir. Aynı şekilde aşağıda Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî'ye (ö.718) ait beyitte إذ ما şart harfi olup تَرَيَ muzârî fiilini cezmetmiştir. Cevap cümlesi ise فَيَّي ile başlayan cümledir.

إذ ما تَرَيَني اليوم مُرْجِي مَطِيَّتِي أَصْعَدُ سَيْراً في البلادِ وَأَفْرَغُ
فَيَّي مِنْ قَوْمِ سِوَاكُمْ وَإِنَّمَا رَجَالِي فَهَمُّ بِالْحِجَازِ وَأَشْجَعُ
(es-Sekîlî, 1996, s.75)

Sen beni bineğimle uzak diyarlara yola düştüğümü görürsen

(Bil ki) Ben sizin kabilenizden değilim. Benim kabilem Hicazdaki Fehm ve Eşca' kabilesidir. Yine aşağıda Abbâs b. Mirdâs'a ait beyitte إذ ما şart harfi olup أَتَيْتَ ile başlayan cümle şart cümlesi فَعَلَّ ile başlayan cümle ise cevap cümlesidir.

إذ ما أَتَيْتَ على الرَّسُولِ فَعَلَّ لَهُ حَقّاً عَلَيْكَ إِذَا اطْمَأَنَّ الْمَجْلِسُ
بِأَخْيَرِ مَنْ رَكِبَ الْمَطِيَّ وَمَنْ مَسَى فَوْقَ النَّرَابِ إِذَا تُعَدُّ الْأَنْفُسُ
(İbn Mirdâs, 1991, s.88)

Sen Peygamberin yanına gelip ve meclisi sakın olduğunda ona şöyle söyle:

İnsanlar değerlendirilecek olsa yeryüzünde yürüyenlerin ve süvarilerin Ey en hayırlısı!

2.3. el-Kâffe (İşlevsiz kılan) Mâ Harfi/ ما الكافة

Mâ harfi eğer ismini nasb haberini ref eden إن ve benzerlerinden sonra gelirse onların işlevini etkisiz hale getirir.⁵ Artık onlar ismini nasb haberini ref edemezler. Bundan dolayı إن ve kardeşlerinden sonra gelen mâ harfi, kâffe (işlevsiz kılan) olarak adlandırılır. Örneğin إن زيداً قائمٌ (Zeyd ayakta) cümlesinde إن (inne), ismi olan زيداً kelimesini nasb; haberi

⁵ den sonra mâ el-Kaffe gelirse leyte ismini nasb, haberini ref edebilir. Daha geniş bilgi için bkz. (el-Endelûsî, 1998, s.1285; İbn Hişâm, 1994, s.256; ed-Demâmî, 2007, s.219).

konumundaki قائم kelimesini ise ref etmiştir. Oysaki kendisinden sonra mâ el-kâffe bitişmiş إنّ şu cümlede aynı işlevi yerine getirememiştir: *إِنَّمَا زَيْدٌ قَائِمٌ* (Zeyd ancak ayakta) Bunun temel sebebi mâ harfidir. Aynı şekilde şu ayeti kerimde de aynı durum söz konusudur: *إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ* (Allah ancak tek bir tanrıdır) (Nisa, 4:171).

إنّ harfi, mâ el-kâffe ile birleştiğinde bazı nahivcilere göre hasr (sınırlama) ifade eder (ed-Demâmîni, 2007, ss.220-221). Örneğin *إِنَّمَا زَيْدٌ شَاعِرٌ* (Zeyd ancak şairdir) dediğimiz zaman Zeyd'i şairlikle sınırlandırmış oluruz. Farazdak'a (ö.728) ait aşağıdaki şiir beytinde hasr edatıdır. Şair, kabilesinin şerefini ancak kendisi veya kendisi gibi cesur kişilerin koruyabileceğini şöyle ifade eder:

أَنَا الضَّامِنُ الرَّاعِي عَلَيْهِمْ، وَإِنَّمَا
يُدَافِعُ عَنْ أَحْسَابِهِمْ أَنَا أَوْ مِثْلِي

(el-Ferezdak, 1987, s.488)

Benim onları koruyup kollayan,

Ancak ben ve benim gibiler savunur onların şerefini.

Kanaatimizce إنّ ve kardeşlerinden sonra gelen mâ el-kâffe'nin hasr ifade etmek dışında diğer bir işlevi daha vardır. Bilindiği üzere إنّ ve kardeşleri sadece isim cümlesinin başına gelir, fiil cümlesinin başına gelemez. Örneğin *يَأْكُلُ زَيْدٌ السَّمَكِ* (Zeyd balık yiyor) şeklindeki bir fiil cümlesinin başına إنّ getirip şöyle diyemeyiz: *إِنَّ يَأْكُلُ زَيْدٌ السَّمَكِ*. Ancak إنّ harfinden sonra mâ el-kâffe gelirse yani *إِنَّمَا* şekline dönüşürse bu durumda onu fiil cümlesinin başına getirebiliriz: *إِنَّمَا يَأْكُلُ زَيْدٌ السَّمَكِ* (Zeyd ancak balık yer). Şu ayeti kerimde aynı durum söz konusudur: *إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* (Kulları içinden Allah'tan ancak âlimler korkar) (Fâtır, 35:28).

İmriu'l-Kays'a (ö.545) ait aşağıdaki beyitte إنّ harfinin kardeşlerinden olan لَكِنَّ (lâkinne) edatından sonra mâ el-kâffe gelmiş ve *لَكِنَّمَّا* şeklini almıştır. Bundan dolayı fiil cümlesinin başında yer alabilmiştir.

وَلَكِنَّمَّا أَسْعَى لِمَجْدٍ مُؤْتَلٍ، وَقَدْ يُدْرِكُ الْمَجْدَ الْمُؤْتَلُ أَمْثَالِي

(İbn Hucr, 2009, s.39)

Lâkin ben şanlı bir asalet için çaba gösteriyorum.

Benim gibileri şanlı asalete erişebilir.

Mâ el-kâffe (işlevsiz kılan) mâ harfi, إنّ ve kardeşlerinden sonra geldiği gibi gibi رُبُّ (Nice) cer harfinden sonra da gelebilir (er-Rummânî, 1981, s.91). رُبُّ harfi cerri normal şartlarda nekra bir isimden önce gelirken *رُبَّمَا* şekline dönüştükten sonra marife isimden veya fiilden önce de gelebilir. Örneğin *رُبَّمَا زَيْدٌ يَأْكُلُ السَّمَكِ* (Muhtemelen Zeyd balık yiyor) cümlesinde رُبُّ edatı mâ el-kâffe sayesinde marife olan زَيْدٌ kelimesinden önce gelebilmiştir. Aşağıdaki ayeti kerimde ise رُبُّ cer harfi, mâ el-kâffe sayesinde fiilden önce gelebilmiştir: *رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ* (Muhtemelen inkârcılar, keşke dünya hayatındayken Müslüman

olsaydık diyecekler) (Hicr, 15:2). Basralılara göre ayetteki mâ harfi, mâ el-kâffe (işlevsiz kılan mâ) olup رُب cer harfinin fiilden önce gelmesini temin etmiştir. Oysaki Kûfelilere göre ayetteki mâ, “şey” anlamında nekra bir isimdir.⁶ Bu durumda onlara göre ayetin takdiri şöyledir: رُب شَيْءٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا (İnkâr edenlerin arzuladığı nice şeyler...) (el-Herevî, 1993, s.95).

el-Merrâr b. Munkiz el-Esedî (ö.718)'ye ait aşağıdaki beyitte mâ el-kâffe, kendisinden sonra gelen ismi mecrûr kılan بعد (sonra) zaman zarfının işlevini engellemiştir. Bu nedenle أَفْنَانُ (saçlar) kelimesi merfu olarak gelmiştir:

أعلاقة أم الوليد بعدما أفنان رأسك كالثغام المخلص

(el-Herevî, 1993. s.89)

Hâlâ Ümmü Velîd'e âşik mısın?

Yavşan otu gibi saçlarına aklar düştükten sonra.

2.4. Nefy (Olumsuzluk) İfade Eden Mâ Harfi/ ما النافية

Nahivciler mâ harfinin mazi ve muzâri fiilden önce olumsuzluk ifade etmek üzere gelebildiği hususunda ittifak ederler (ed-Demâmîni, 2007, s.593). Örneğin şu ayette mâ harfi, olumsuzluk ifade eder: فإِنْ أَعْرَضُوا فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا (Eğer yüz çevirirlerse üzülme! Biz seni onların üzerine bekçi göndermedik) (Şûrâ, 42:48). Ayrıca mâ harfi, bazı şartları taşıması durumunda Hicaz lehçesine göre لَيْسَ gibi isim cümlesinin de başına gelebilir ve bazı şartları taşıdığı zaman onun gibi işlev görür (İbn Hişam, 1994, s.242; el-Herevî, 1993, s.78). Yani ismini ref, haberini nasb eder. Örneğin şu ayette olumsuzluk ifade eden mâ harfi, gerekli şartları taşıdığından dolayı لَيْسَ gibi ismini ref, haberi durumundaki بَشَرًا kelimesini nasb etmiştir: مَا هَذَا بَشَرًا (Bu bir beşer değildir) (Yusuf, 12:31). Mâ harfinin لَيْسَ gibi işlev görebilmesi için gerekli şartlar şunlardır:

a. Mâ harfinin haberinin isminden önce gelmemesi gerekir. Eğer haberi isminden önce gelirse mâ harfinin her ne kadar olumsuzluk işlevi devam etse de çoğu nahivcilere göre mâ harfi, amel etme işlevini yitirir (İbn Hişam, 1994, s.243; el-Murâdî, 1992, s.323). Örneğin مَا مُسِيءٌ مِّنْ أَعْتَبَ (Hatasını telafi eden kabahatli değildir) cümlesinde مِّنْ sonra gelmiş mübteda, ise öne geçmiş haberdir. Haberin mübtedadan önce gelmesi nedeniyle mâ harfi onu nasb edememiştir.

⁶ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. el-Herevî, 1992, s.95.

b. Mâ harfinden sonra zait harf olan اُنْ gelmemelidir. Şayet gelirse mâ harfinin olumsuzluk işlevi devam etse de amel edemez. Örneğin aşağıdaki şairi belli olmayan beyitte olumsuz mâ harfinden sonra zait olan اُنْ geldiği için mâ harfi, ذَهَبْ kelimesini nasb edememiştir⁷:

بَنِي عُذَانَةَ مَا إِنْ أَنْتُمْ ذَهَبٌ وَلَا صَرِيفٌ وَلَكِنْ أَنْتُمْ خَرْفٌ

(İbn Hişam, 1994, s.243; el-Murâdî, 1992, s.327)

Ey Ğudâne oğulları! Sizler ne altın ne de gümüşsünüz.

Fakat sizler çanak çömleksiniz.

c. Mâ harfinin haberinden önce istisna edatı اِلَّا bulunmamalıdır. Bulunduğu takdirde mâ, leyse gibi amel edemez. Örneğin şu ayette haber olan رَسُوْلٌ kelimesinden önce اِلَّا gelmesi nedeniyle mâ harfinin olumsuzluk işlevi devam etmesine rağmen artık amel etme işlevi yani haberini nasb etme işlevi geçersizdir (Âli İmrân, 3/144): وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلٌ (Muhammed ancak bir peygamberdir). Ancak bazı nahiv âlimleri bazı şiirleri delil getirerek mâ harfinin haberinden önce istisna edatı اِلَّا bulunmasına rağmen ismini ref, haberini nasb ettiğini iddia ederler.⁸ Örneğin onlara göre aşağıdaki şiir beytinde mâ harfi ismi olan حَقٌّ kelimesini ref, haberi olan نَكَالًا kelimesini ise nasb etmiştir. Oysa Nahivcilerin çoğuna göre bu şiirde نَكَالًا kelimesi mâ harfinin haberi değildir. Onun mansub olmasının nedeni onun hazfedilen fiilin mefulü mutlağ olmasıdır.⁹ Bu durumda şiirdeki mâ harfinin haberi, hazfedilen يُنْكَلُ fiildir. Yani beytin takdiri şöyledir: وما حق الذي يفسد ويسرق إلا يُنْكَلُ به نكالا أي تنكيلا (Bozgunculuk eden ve hırsızlık edenin karşılığı onun kesinlikle cezalandırılmasıdır). Dolayısıyla نَكَالًا kelimesi, mâ harfi değil, âmili olan يُنْكَلُ fiili nedeniyle mansub olarak gelmiştir.

وَمَا حَقُّ الَّذِي يَغْتُو نَهَارًا وَيَسْرِقُ لَيْلَةً اِلَّا نَكَالًا

(el-Murâdî, 1992, s.325)

Gündüz bozgunculuk, gece hırsızlık edenin

Hak ettiği ancak ibretlik bir cezadır.

d. Mâ harfinin haberinin ma'mûlû¹⁰ isminden önce gelmemelidir. Eğer gelirse mâ harfinin âmil işlevi sona erer. Ancak haberin ma'mûlû şibih cümle olursa isminden önce gelse de mâ harfi ismini ref, haberini nasb edebilir. Karışık gibi görünen bu hususu birkaç örnekle açıklamak gerekirse: ما طعامك زيدٌ أكَلٌ (Zeyd senin yemeğini yemiyor) cümlesini ele alalım. Görüldüğü gibi mâ harfi, haberi olması gereken اَكَلٌ kelimesini nasb edememiştir. Çünkü زيدٌ kelimesinin mamulü durumundaki طعامك kelimesi mâ harfinin ismi olan

⁷ Aynı şiirin farklı bir rivayetinde beyitte yer alan ذَهَبْ ve صَرِيفْ kelimeleri mâ edatının haberi olarak اِنْ ذَهَبًا - صَرِيفًا şeklinde mansub olarak gelmiştir. Bu durumda mâ, nefy (olumsuzluk) harfi olup sonrasındaki اِنْ ise tekid için gelmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, 1964, s.22.

⁸ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. el-Murâdî, 1992, ss. 324-325.

⁹ Şiirde yer alan نَكَالًا kelimesi, نَكَلَ fiilinin ismi masdardır. Daha geniş bilgi için bkz. el-Murâdî, 1992, s.325.

¹⁰ Arapçada âmîl, dâhil olduğu kelimenin sonunda etki eden kelimedir. Ma'mûl ise âmîl nedeniyle sonu hareke vb. bakımından değişen kelimeye denir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. er-Râcihi, 2004, ss. 20-21.

kelimesinden önce gelmiştir. Bu nedenle mâ harfi nasb etme işlevini yitirmiştir (el-Murâdî, 1992, s.328). Ancak ما فى الشر أنت راغباً (Sen kötülüğü arzulamıyorsun) cümlesinde ise mâ harfi, haberi konumundaki راغباً kelimesinin mamulü olan فى الشر isminden önce gelmesine rağmen nasb etmiştir. Çünkü فى الشر cer ve mecrurdan ibaret bir şibih cümledir (Abbâs, 1974a, s. 595).

2.5. Zait Mâ Harfi/ ما الزائدة

Zait harf olarak gelen mâ harfine nahivciler sıla, zait, tekit, lağv vb. değişik isimler verirler:¹¹ Zait mâ harfini diğer mâ harflerinden ayırmanın pratik bir yolu şudur: Cümleden mâ harfini hazfettiğimiz zaman cümlenin anlamı bozulmuyorsa mâ harfi zait harftir (el-Herevî, 1993, s.79; el-Murâdî, 1992, s.332). Ayrıca zait mâ harfi kendinden sonra geldiği harf veya edatın işlevini engellemez (el-Herevî, 1993, s.82; ez-Zeccâcî, 1986, s.120). Genellikle harfi cer ve mecrûr arasında tekit için gelir. Örneğin şu ayette mâ harfi, zait bir harftir. Çünkü mâ harfi, ب harfi cerrinin işlevini engellememiştir ve bu nedenle رَحْمَةً kelimesi mecrûrdur: فِيمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لَئِن لَّهُمْ (Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın) (Âli İmrân, 3:159).

Cahiliye dönemi şairlerinden 'Adiyy b. er-Ra'lâ el-Gassâni'ye ait aşağıdaki beyitte رُبُّ harfi cerrinden sonra gelen mâ harfi, zait harftir. Çünkü mâ harfi, رُبُّ harfi cerrinin ma'mûlû durumundaki ضَرَبِيَّة kelimesini mecrûr yapmasını engellememiştir. Ayrıca cümleden mâ harfini hazfettiğimiz anlamda herhangi bir değişiklik vuku bulmamaktadır.

رُبَّمَا ضَرَبِيَّةٍ بِسَيْفٍ صَقِيلٍ دُونَ بُصْرَى وَطَعْنَةٍ نَجْلَاءِ
وَعَمُوسٍ تَضَلُّ فِيهَا يَدُ الْإِسْبِي وَبَغْيًا طَبِيبُهَا بِالْأَدْوَاءِ

(el-Herevî, 1993, s.82; ed-Demâmîni, 2007, s.224)

Busrâ şehri ve etrafında parlak kılıçla nice çarpışmalar,

Geniş ve derin yaralanmalar vardır ki

Cerrahın elinin şaşırdığı, tabibin tedavisinde aciz kaldığı.

Cahiliye dönemi şairlerinden el-'Aşâ'ya (ö.629) ait aşağıdaki beyitte اِنْ şart harfi, zait mâ harfi ile birleşmiş ve اِنَّمَا şeklini almıştır. Görüldüğü gibi mâ harfi, اِنْ şart harfinin şart fiilini cezmlenmesini engellememiştir. Bu nedenle beyitteki mâ harfi zait harftir.

إِنَّمَا تَرَيْنَا خُفَاةً لَا يَعَالَ لَنَا إِنَّا كَذَلِكَ مَا نَخْفَى وَنَنْتَعِلُ

(eş-Şeybânî, 2001, s.24)

Bizi pabuçsuz halde yalın ayak görürsen

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. el-Herevî, 1993, s.79; el-Murâdî, 1992, s.332; er-Rummânî, 1981, s.90.

(Şaşıрма) Biz böyleyiz: Bazen yalınayak bazen pabuçlu.

Aynı şekilde şu ayette de اِنْ şart harfi, zait mâ harfi ile birleşmiş ve اِمًا şeklini almıştır. Şart fiili تَخَافُ sonuna “tekid nûn”u aldığı için mebnidir ve mahallen meczûmdur. (Enfâl, 8:58) وَإِمًا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ (Antlaşma yaptığın bir kavmin hainlik etmesinden korkarsan, sen de antlaşmayı bozduğunu aynı şekilde onlara bildir).

Ayrıca klasik Arapça metinlerinde karşılaştığımız اِمًا لا terkibini de ele almak yerinde olacaktır. اِمًا لا terkibi, اِنْ şart harfi, zait mâ harfi ve nefy harfi لا den oluşmaktadır (el-Herevî, 1993, s.81; ed-Demâmînî, 2007, s.223). Kullanımı ise şu şekildedir: Bir kişinin muhatabından bir işi yapmasını talep ettiğini varsayalım, eğer muhatabı söylenen şeyi yapmazsa konuşan kişi ona şöyle der: اِفْعَلْ هَذَا اِمًا لا (Eğer o işi yapmayacaksan şunu yap). Yani اِمًا لا terkibinin açılımı bağlama göre değişmekle birlikte bu cümlede şu şekildedir: اِنْ اِفْعَلْ هَذَا فَاَفْعَلْ هَذَا (Eğer bunu yapmayacaksan şunu yap) (el-Herevî, 1993, s.81). Kısacası اِمًا لا + ما harflerinin birleşmesinden oluşan اِمًا لا terkibinde mâ harfi zait bir harftir. Örneğin hayızlı bir kadının veda tavafı yapmadan Ka'be'den ayrılıp ayrılamayacağı meselesinde Zeyd b. Sabit (r.a) ile İbn Abbas (r.a) arasında geçen aşağıdaki metinde اِمًا لا terkibi yer almaktadır:

عَنْ طَاوُسٍ . قَالَ : كُنْتُ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ إِذْ قَالَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ : نَفَيْتُ أَنْ تُصَدَّرَ الْحَائِضُ ، قِيلَ أَنْ يَكُونَ آخِرُ عَهْدِهَا بِالْبَيْتِ ، فَقَالَ لَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ : اِمًا لا ، فَسَلْ فَلَانَةَ الْأَنْصَارِيَّةَ ، هَلْ أَمَرَهَا بِذَلِكَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ؟ قَالَ : فَرَجَعَ زَيْدُ بْنُ ثَابِتٍ إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ بِصُحُكٍ وَهُوَ يَقُولُ : مَا أَرَاكَ إِلَّا قَدْ صَدَقْتَ

(Buhârî, Hacc, 145)

Tâvus'tan nakledildiğine göre: Tâvus, şöyle demiştir: İbn Abbas ile beraberdim. Zeyd b. Sabit, ona: "Hayızlı kadının, Kabe'yi veda tavafı yapmadan memleketine geri dönebileceğine dair fetva mı veriyorsun?" dedi. İbn Abbas: "Eğer inanmıyorsan, Ensar'dan falanca kadına sor bakalım, Rasulü Allah (sas) ona böyle emretmemiş mi?" dedi. Tâvus, şöyle sürdürdü sözünü: Zeyd b. Sabit, bir süre sonra gülererek İbn Abbas'a geri döndü ve şöyle dedi: "Sen doğru söylemişsin."

2.6. Mâ Mastariyye/ ما المصدرية

Arap dilinde mastar, sarîh ve müevvel olmak üzere iki türdür.¹² Sarîh mastarlar herhangi bir zamana delalet etmeyen, sadece oluş bildiren kelimelerdir. Örneğin فهم (anladı) fiili hem bir iş, oluş bildirir hem de eylemin geçmiş zamanda vuku bulduğunu ifade eder. Oysaki فهمٌ (anlamak) ise mastar olup yalın halde geldiğinde sadece oluş bildirmektedir. Herhangi bir zamana delalet etmemektedir (el-Ezherî, 2000, s.3; Abbâs, 1974a, s.417). Müevvel mastar ise genellikle كى - لو - أن - ما gibi mastar harfleri ve sonrasında gelen yapıların birlikteliğidir (Abbâs, ss.415-416). Örneğin فرحتُ بأنْ تتَّخَّجَ (Başarmana sevindim) cümlesinde اِنْ mastar harfidir. Dolayısıyla اِنْ تتَّخَّجَ ifadesi mastar olarak te'vil edilir. Bu durumda cümlenin te'vili

¹² Masdar ve türleri hakkında bkz. Abbâs, 1974a, ss.416-419; Abbâs, 1974b, ss.181-205.

şöyledir: فرحْتُ بِبَاجِكَ (Başarmana sevindim). Aynı şekilde mâ harfi de bazı durumlarda أَن harfi gibi mastar harfidir.¹³ Yani mâ harfi ve sonrasındaki fiil, mastar olarak te'vil edilir. Örneğin أعجَبني ما تقول (Sözün hoşuma gitti.) cümlesinde mâ harfi, mastar harfidir. Bu nedenle cümlenin te'vili şöyledir: أعجَبني قَوْلُكَ . Bazı nahivciler¹⁴ mastar harfi olan mâ'yı iki kısımda ele alır:

a. Zaman ve vakit anlamı ifade eden mâ mastariyye. Bazı nahivciler bu tür mâ harfine zarfiyye, vaktiyye (el-Murâdî, 1992, s.330) ve zamâniyye (ed-Demâmînî, 2007, s.215) adını verirler. “Müddetçe” anlamını da ifade eden bu mâ, zaman zarfı olan مَدَّة (müddet) kelimesinin nâibi yani onun yerine gelmiştir (el-Bâkûlî, 2009, s.17). Örneğin أساعدك ما استطعتُ (Sana gücümün yettiği müddetçe yardım ederim.) cümlesinde mâ, müddetçe anlamı ifade eden mastar harfi olup cümlenin takdiri şöyledir: أساعدك مَدَّة استطاعتي. Şu ayette de benzer bir durum söz konusudur: فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ (O halde, gücünüz yettiği müddetçe Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun!) (Tegâbun, 64:16). Ayetin takdiri şöyledir: فَاتَّقُوا اللَّهَ مَدَّة استطاعتكم. Yine aşağıda yer alan İmriu'l-Kays'a (ö. m. 545) ait beyitte mâ, müddetçe anlamına gelmektedir.

أجارتنا إن المزار قريبٌ وإني مقيم ما أقام عسيبٌ
أجارتنا إنا غريبان ها هنا وكلُّ غريبٍ للغريبِ نسيبٌ

(İbn Hucr, 2009, s.357)

Ey komşumuz! Kabir-lerimiz- yakın,

Asîb dağı kaldığı müddetçe burada ikamet edeceğim.

Ey komşumuz! Biz iki yabancıyız işte burada,

Her yabancı diğerinin akrabasıdır.

Birinci beyitte mâ harfinin yer aldığı şartın takdiri ise şöyledir: وإني مقيم مَدَّة إقامة عسيب. Ayrıca كَلِّمًا şart edatındaki mâ, vakit anlamı ifade eden mastar harfidir.¹⁵ Örneğin şu ayette mâ harfi, (vakit) kelimesinin yerine gelmiştir (ed-Demâmînî, 2007, ss.216-217; el-Bâkûlî, 2009, s.159). Sonrasındaki fiille birlikte müevvel mastardır: كَلِّمًا أضَاءَ لَهُمْ مَشْوَأَ فِيهِ (Her ne vakit önlerini aydınlattı mı, ışığında yürürler) (Bakara, 2:20) Ayetin takdiri şöyledir: كَلِّمْ وَفَتٍ إِضَاءَةَ البرقِ مشْوَأَ.

13 Sîbeveyh ما المصدرية (mâ mastariyyeyi) harf olarak kabul ederken bir kısım nahivciler ise onu isim kabul ederler. Bkz. İbn Hişâm, 1994, ss.82-84

14 Örneğin İbn Hişâm, mastariyye mâ'sını ikiye ayırırken er-Rummâni böyle bir ayırım yapmaz. Bkz. ed-Demâmînî, 2007, s.215; er-Rummânî, 1981, s.89

15 el-Herevî (1993) كَلِّمًا şart edatındaki mâ'nın الحين (...diğinde) anlamına geldiğini, dolayısıyla buradaki mâ'yı harf değil, isim olarak kabul eder (s.96).

b. Zaman veya vakit anlamı ifade etmeyen mâ mastariyye ise kendinden sonraki fiille birlikte sadece mastar olarak te'vil edilir (er-Rummânî, 1981, s.89; ed-Demâmîni, 2007, s.215; el-Herevî, 1993, s.84; el-Murâdî, 1992, s.331). Herhangi bir zaman, vakit vb. ifadeler takdir edilmez. Örneğin şu ayette mâ sadece mastar harfi olup sonrasında gelen fiille birlikte müevvel mastardır ve "müddetçe" vb. bir zaman anlamı içermemektedir: فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا (Bu gününüzle karşılaşmayı unutmanızın cezasını tadın!) (Secde, 32:14). Ayetin takdiri şöyledir: فَذُوقُوا بِنَسِيَانِكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا. Ayrıca aşağıdaki beyitte كَ (gibi) harfi cerrinden sonra gelen mâ, mastar harfidir. Bu durumda beytin te'vili şöyledir:

كَطَوَافِ الرَّاهِبِ بِالْبَيْعَةِ

أَطُوفُ بِهَا لَا أَرَى غَيْرَهَا كَمَا طَافَ بِالْبَيْعَةِ الرَّاهِبُ

(el-Herevî, 1993, s.84)

Oranın etrafında dolaşıyorum, ondan başkasını görmüyorum,

Kilisenin etrafında rahibin dolaşması gibi.

3. İsim olan Mâ/ ما الاسمية

Mâ edatı, bazen cümlede şart ismi, soru ismi, ism-i mevsul, taaccüp, bir şey anlamında mevsuf, الحين (...dığında) anlamında kullanılabilir. Bu durumlarda mâ, isim olması nedeniyle cümledeki konumuna göre irap edilir. Yani mâ edatı cümlede mübteda, haber, fâil olmak gibi görevler üstlenir.

3.1. Şart İsmi olan Mâ/ ما الشرطية

Mâ edatı, ما تصنع أصنع vb. gibi cümlede şart ismi olarak gelebilir. Örneğin ما تصنع أصنع (Ne yaparsan yaparım) cümlesinde mâ, şart ismi olduğundan تصنع şart fiili ile أصنع cevap fiilini cezmetmiştir. Mâ şart ismi cümlede meful bih (nesne) konumundadır (el-Herevî, 1993, s.75). Yine şu ayette mâ, şart ismi olup وَتَفَعَّلُوا şart fiili ile يَعْلَمُ cevap fiilini cezmetmiştir. وَتَفَعَّلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ (Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir) (Bakara, 2:197). Şart ismi olan mâ, genellikle insan dışındaki varlıklar için kullanılır (Abbâs, 1974c, ss.428-429). Şu ayette olduğu gibi bazen mâ şart isminin şart fiili hazfedilebilir: وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ (Size ulaşan her nimet Allah'tandır) (Nahl, 16:53). Ayette şart fiili hazfedilmiş olup takdiri ise يَكُنْ (olursa) fiildir (ed-Demâmîni, 2007, s.214).

Konumuzla yakından ilgisi bulunan مَهْمَا (mahmâ) şart ismi¹⁶ ise bazı nahivcilere göre ما ما şeklindedir. Yani mâ şart ismine zait olarak ikinci bir mâ eklenmiştir. İlk mâ'da yer alan elif, he harfine dönüşmüş ve مَهْمَا şeklini almıştır. Bazılarına göre ise مَهْمَا şart ismi, ما + مه den mürekkep bir yapıdır.¹⁷ Çoğu nahivcilere göre مَهْمَا şart ismidir (er-Rummânî, 1981, ss.86-

¹⁶ Nahivcilerin çoğunluğu onu şart ismi olarak kabul ederken çok az bir kısmı şart harfi kabul eder. Bu konudaki tartışmalar için bkz. İbn Hişâm, 1994, ss.77- 78.

¹⁷ Konuyla ilgili tartışma için bkz. er-Rummânî, 1981, ss.86-87; el-Enbârî, 1993, s.289.

87; İbn Hişam, 1994, s.77). Örneğin Züheyr b. Ebi Sülmâ (ö.609)'ya ait aşağıdaki beyitte 18 olup şart fiili ile cevap fiili¹⁹ مُعَلِّمٌ cezmi etmiştir.

وَمَهْمَا تَكُنْ عِنْدَ امْرِئٍ مِنْ خَلِيقَةٍ وَلَوْ خَالَهَا تَخْفَى عَلَى النَّاسِ تُعَلِّمُ

(el-Enbârî, 1993, s.289)

Bir kişide her ne huy olursa olsun bilinir

Zannetse de onun insanlara gizli kalacağını.

Şu ayette de مَهْمَا şart ismi olarak gelmiştir. مَهْمَا şart edatının isim olduğuna dair en önemli delil ise به (bihi) câr ve mecrurundaki ه zamiri, مَهْمَا şart ismine geri dönmektedir. Zira zamirler Arap dilinde sadece isme geri döner (İbn Hişam, 1994, s.77). وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ وَلَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ (Dediler ki: Bizi büyülemek için her ne getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz) (A'raf, 3:132).

3.2. Soru İsmi olan Mâ/ ما الاستفهامية

Cümlede mâ soru ismi, çoğunlukla mübteda, haber, mef'ûlün bih vb. olarak gelir ve genellikle insan dışındaki varlıklar için kullanılır (er-Rummânî, thk.1981, s.86; ez-Zeccâcî, thk.1986, s.120). Örneğin ما اسمك ؟ (İsmin ne?) cümlesinde mâ, soru ismi olup mübteda konumundadır. ما فعل زيد؟ (Zeyd ne yaptı?) cümlesinde ise mâ soru ismi, meful bih konumundadır.

Mâ soru isminden önce herhangi bir cer harfi gelirse “mâ”nın sonundaki elif hazfedilir (ed-Demâmîni, 2007, ss.210-211). Bunun temel sebebi soru ismi olan mâ ile diğer işlevlerde kullanılan mâ'yı ayırt etmektir. Yani eğer harfi cerden sonra gelen ما mâ'nın elifi hazfedildiyse çoğunlukla mâ soru ismidir (ed-Demâmîni, s.211). Örneğin aşağıdaki ayetlerde kendinden önce harfi cer bulunan mâ soru isminin sonundaki elif hazfedilmiştir:

وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ

(Ben onlara bir hediye göndereyim de bakayım elçiler ne ile dönecekler) (Neml, 27/35).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَعْمَلُونَ

(Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?) (Saff, 61:2).

18 مَهْمَا (mahmâ) şart edatını harf olarak kabul eden Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân es-Süheylî görüşüne delil olarak bu şiir beytini delil getirir ve beyti farklı irab eder. مَهْمَا (mahmâ) şart edatını isim olarak kabul edenler ise aynı beyti farklı şekilde irab eder. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, 1994, ss.78-81.

19 مُعَلِّمٌ fiilinin normalde مَهْمَا şart edatının cevap fiili olması nedeniyle sukun ile meczum olması gerekirdi. Ancak revî harfinin hareketi şiirde kafiye vb. amaçlarla farklı gelebilir.

Hassân b. Sâbit (ö.674)'e ait aşağıdaki beyitte olduğu gibi nadiren de olsa mâ soru isminden önce cer harfi gelmesine rağmen mâ soru isminin sonundaki elif hafzedilmeyebilir:

عَلَى مَا قَامَ يَسْتَمْنِي لَيْئِمٌ كَخَزِيرٍ تَمْرُغٌ فِي رَمَادٍ

(İbn Sâbit, 2008, s.123)

Niye alçak herif bana sövmeye başladı,

Külde debelenen domuz gibi.

Mâ soru isminden sonra مَا gelebilir. Bu durumda ortaya ماذا şeklinde bir terkip ortaya çıkar. ماذا soru edatında mâ soru ismi gibi kullanılır. Ancak ماذا şeklindeki terkip Arap dilinde genel olarak şu dört şekilde karşımıza çıkar (ed-Demâmîni, 2007, ss.212-214):

- a. ماذا terkinde mâ ve zâ tek bir kelime ve soru ismidir.
- b. ماذا terkinde mâ, soru ismi; zâ ise ismi mevsuldür.
- c. ماذا terkinde mâ, soru ismi; zâ ise ismi işaretir.
- d. ماذا terkinde mâ ve zâ tek bir kelime olup cins isimdir. Bu durumda ya ismi mevsuldür ya da “bir şey” anlamına gelir.

ماذا terkinin tek bir kelimedenden ibaret soru ismi mi yoksa mâ, soru ismi, zâ ismi mevsul mu olup olmadığını cümlenin bağlamından anlayabiliriz. Örneğin مَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ (Onlara: ‘Rabbinizin indirdiği ne?’ denildiğinde, ‘Öncekilerin masalları’ derler) (Nahl, 16:24) ayetinde ماذا terkinde mâ, soru ismi; zâ ise ismi mevsuldür Çünkü ayetin devamında cevap “أَسَاطِيرُ” şeklinde merfu gelmiştir. Yine aynı sûrede yer alan şu ayette ise ماذا terkihi tek bir kelimedir. Çünkü cevap “خَيْرًا” mansub olarak gelmiştir: (Nahl, 16:30) وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا (Kötülüklerden sakınanlara: ‘Rabbiniz neyi indirdi?’ denildiğinde, ‘Hayır (indirdi)’ derler).

Söylediğimiz bu kuralı diğer bir ayette de tatbik edebiliriz: (Bakara, 2:219) وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ (Sana ne infak edeceklerini sorarlar. ‘infak edecekleri, ihtiyaç fazlasıdır’ de!). Oysaki ayetteki ماذا terkinin tek bir kelime olarak kabul edenler ise العفو kelimesini العفو şeklinde mansub olarak okurlar. (ed-Demâmîni, 2007, s.213) Bu durumda ayetin takdiri şöyledir: يسألونك ما الذي ينفقونه؟ قل الذي ينفقونه العفو (Sana neyi infak edeceklerini sorarlar. İhtiyaç fazlasını infak edeceklerini, de!).

Lebîd b. Rabîa’ya (ö. 661) ait aşağıdaki beyitte mâ, soru ismi, zâ ise ismi mevsuldür. Çünkü beytin ikinci şatırında وَتَحُبُّ فَيْضَىٰ أَمْ ضَلَالٌ وَبَاطِلٌ

أَلَا تَسْأَلَانِ الْمَرْءَ مَاذَا يُحَاوِلُ

(İbn Rabîa, t.y., s.44)

Siz ikiniz sorsanız kişiye (hayatta) çabaladığı ne

Sözünde durmak mı yoksa aldatmak mı?

el-Musakkıb b. el-'Abdî'nin (ö.587) aşağıdaki beyitinde ise ماذا terkininde mâ ve zâ tek bir kelime olup cins isimdir. Bu nedenle ماذا ya ismi mevsûl ya da "bir şey" anlamına gelebilir. ماذا ismi mevsûl kabul edildiğinde cümlenin takdiri şöyledir: دَعِيَ الَّذِي عَلِمْتُهُ (Bildiyimi bırak!). "Bir şey" anlamına geldiği kabul edilirse cümlenin takdiri şöyle olur: دَعِيَ شَيْئًا عَلِمْتُهُ (Bildiyim şeyi bırak!)

دَعِيَ مَاذَا عَلِمْتُ سَأْتِقِيهِ وَلَكِنْ بِالْمُعْجَبِ نَبِيْنِي

(el-Âbdî, 1971, s.213)

Bildiyim şeyi/bildiyimi bırak! Ben ona karşı tedbirli olacağım.

Fakat sen bana görünmeyen, bilinmeyenden haber ver.

3.3. İsm-i Mevsul Olan Mâ/ ما الموصول

İsmi mevsul olan mâ, nahiv âlimlerince mevsul, haberî ve الذي anlamında mâ gibi değişik şekillerde adlandırılır (er-Rummânî, 1981, s.87; ez-Zeccâcî, 1986, s.54; el-Herevî, 1993, s.86; el-Murâdî, 1992, s.336; el-Bâkûlî, 2009, ss.8-9). الذي anlamındaki mâ'nın sonrasında sîla cümlesi ve âid zamir bulunur. Örneğin مَا أَكَلْتُ الْخَبْزُ (Yediğim ekmeğin) cümlesinde mâ, الذي anlamında ve mübtedadır. أَكَلْتُ fiil ve failden ibaret sîla cümlesidir. الْخَبْزُ (Ekmek) kelimesi ise onun haberidir. Aid zamir ise hafzedilmiştir. Yani cümlenin takdiri şöyledir: الَّذِي أَكَلْتَهُ الْخَبْزُ.

Aşağıdaki ayette de mâ, الذي anlamında olup sonra gelmiş mübtedadır. أَيْنَ ise soru ismi olup öne geçmiş haberdir (el-Bâkûlî, 2009, ss.159-160). إِذَا جَاءَهُمْ رَسُولُنَا يَتَوَقَّوْنَهُمْ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ. (Sonunda elçilerimiz gelip canlarını alırken 'Allah'ı bırakıp da tapmakta olduğunuz putlar nerede?' derler. Onlar da: 'Bizden uzaklaşıp kayboldular ' derler) (Ârâf, 7:37). Ayetin takdiri şöyledir: أَيْنَ الْأَصْنَامَ الَّتِي كُنْتُمْ تَدْعُونَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاجَابُوا وَقَالُوا: ضَلُّوا. ضَلُّوا عَنَّا

Kesin bir kural olmamakla birlikte لا، لم، ليس gibi nefy edatlarından önce gelen mâ, genellikle الذي anlamına gelir. Örneğin aşağıdaki ayetlerin hepsinde mâ, الذي anlamını ifade eder:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

(Hakkında bilgi sahibi olmadığının ardına düşme!) (İsrâ, 17:36).

وَأَنْتُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ

(Size dünyadan hiç kimseye vermediğini verdi) (Mâide, 5:20).

أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

(Yoksa Allah hakkında bilmeyeceğinizi mi söylüyorsunuz?) (Bakara, 2:80).

3.4. Taaccüb (Şaşıрма ifade eden) Mâ/ ما التعجبية

Öznenin tasvirinde sebebi gizli olan bir üstünlüğün önemsenmesi olarak tarif edilen taaccüb (el-Ezherî, 2000, s.57), Arap dilinde hayret, şaşıрма vb. maksatlarla kullanılır ve çeşitli kalıplarla ifade edilir.²⁰ Bu kalıplardan birisi de mâ harfinin yer aldığı "mâ ef'alehu" kalıbıdır. Örneğin ما أكرم زيدًا (Zeyd ne cömerttir!) cümlesi ما أفعله kalıbında hayret ve şaşıрма ifade eden bir cümledir. Cümlenin takdiri şöyledir: شيء كرم زيدًا (Bir şey Zeyd'i cömert kıldı). Çoğu nahiv âlimi, ما أفعله taaccüb kalıbının i'rabında mâ'nın isim ve mübteda olduğu hususunda hemfikirdir.²¹ Ayrıca terkipte yer alan أفعله fiilinin, gizli هو olan fâilin ve mefulün bih olan « (hu) zamirinin ise birlikte mâ'nın haberi olduğunu kabul ederler (ed-Demâmînî, 2007, s.210; el-Ezherî, 2000, s.58; el-Murâdî, thk.1992, s.337; Abbâs, 1974b, s.341). Dolayısıyla ما أفعله şeklindeki taaccüb kalıbındaki mâ'yı ما التعجبية (şaşıрма ifade eden mâ) diye adlandırırlar (ed-Demâmînî, 2007, s.210; el-Ezherî, 2000, s.58; Abbâs, 1974b, ss.341-342). ما أفعله şeklindeki taaccüb kalıbının daha iyi anlaşılması için bir hususu belirtmek faydalı olacaktır: ما أفعله üslubunda her ne kadar fiile bitişen « (hu) zamiri gramer açısından mefulün bih konumunda ise de gerçekte mana bakımından faildir. Örneğin ما أكرم زيدًا (Zeyd ne cömerttir!) cümlesinde زيدًا (Zeyd) gramer açısından mefulün bih olmakla birlikte mana açısından faildir (Abbâs, 1974b, s.342). Çünkü cömert olan Zeyd'dir.

Kur'an-ı Kerim'de ما أفعله kalıbı iki ayette geçmektedir: قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا قَتَلَهُ ve فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ (Bakara, 2:175; Abese, 80:17). Çoğu nahivciler فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ve قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا قَتَلَهُ ayetlerindeki mâ'nın hayret, şaşkınlık ifade eden mâ olduğunu söylerken bazıları ise soru mâ'sı olduğunu söyler.²² Eğer ayetlerde geçen mâ, taaccüb ifade eden mâ olarak kabul edilirse ayetlerin meali şu şekilde olur:

فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ (Onlar ateşe, karşı ne kadar da dayanıklıdır!) (Bakara, 2:175).

قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا قَتَلَهُ (Kahrolası insan, ne kadar da nankördür!) (Abese, 80:17).

Ayetlerde geçen mâ, soru ismi olarak kabul edilirse bu durumda ayetlerin meali şöyle olur:

فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ “ Onları ateşe karşı sabırlı kılan ne?”

قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا قَتَلَهُ “ Kahrolası insan! Onu nankör kılan ne?”

3.5. Bir Şey Anlamında Mevsûf Olarak Gelen Mâ/ نكرة بمعنى شيء

²⁰ Taaccüb kalıpları hakkında bkz. el-Ezherî, 2000, ss.57-58; Abbâs, 1974b, s.339

²¹ ما أفعله taaccüb kalıbının farklı bir irabı için bkz. el-Ezherî, 2000, ss.58-59; el-Bâkûlî, 2009, ss.5-6; el-Herevî, 1993, s.78; Abbâs, 1974b, s.343.

²² Bu konudaki tartışmalar için bkz. el-Bâkûlî, 2009, ss.6-8.

Bir şey anlamına gelen mâ, bazı nahiv âlimlerince nâkisa²³ ve nekra mevsûfa yani sıfat tamlamasında tamlanan olarak gelen nekra mâ diye adlandırılır (er-Rummânî, 1981, ss.87-88; ez-Zeccâcî, 1986, s.55; el-Bâkûlî, 2009, ss.9-10; el-Herevî, 1993, ss.82-83; el-Murâdî, 1992, s.337). Bu anlama gelen mâ'dan sonra bir sıfat gelir. Örneğin رأيتُ ما جميلًا (Güzel bir şey gördüm) cümlesinde mâ, nekra mevsûfa; جميلًا ise onun sıfatıdır. Yani cümlenin takdiri şöyledir: رأيتُ شيئًا جميلًا. Aşağıda şairi bilinmeyen beyitte mâ, bir şey anlamında mevsûf olarak gelmiştir. لَمَّا نَافِعٍ يَسْعَى اللَّيْبِ فَلَا تَكُنْ لشيءٍ بَعِيدٍ نَفْعُهُ الذَّهْرَ سَاعِيَا

(ed-Demâmîni, 2007, s.209)

Akıllı kişi yararlı bir şey için gösterir çaba,

Faydasız bir şey için asla gösterme çaba!

Ümeyye bin Ebî Salt'a (ö. 630) ait aşağıdaki beyitte mâ, bir şey anlamında mevsûf olarak gelmiştir.²⁴ تَجَزَعُ (korktu) fiiliyle başlayan cümle ise mâ'nın sıfatıdır.

رُبَّمَا تَجَزَعُ النُّفُوسُ مِنَ الْأَمْرِ رَلَهُ فَرَجَةٌ كَحَلِّ الْعِقَالِ

(İbn Ebî Salt, 1974a, s.444)

İnsanların korktuğu nice şeylerin

Düğümün çözülmesi gibi ferahlığı vardır.

Yine şu ayette mâ, bir şey anlamında mevsûf olarak gelen mâ'dır: “وَيَغُورُ مَا دُونَ ذَلِكَ” Bundan başka bir şeyi bağışlar.” (Nisâ, 4:48).

3.6. (...diğında) Anlamında Kullanılan Mâ/ بمعنى الحين

el-Herevî, yukarıda mâ'nın belirtilen anlamlarına ek olarak حين (...diğında) anlamına gelen mâ'dan da bahseder. Mâ edatının anlamlarından birisi de genel olarak ما إن kalıbında karşımıza çıkan حين anlamına gelen mâ'dır (ed-Demâmîni, 2007, s.216; el-Herevî, 1993, s.52,96). Örneğin أتصلُ بي ما إن وصلتُ إلى البيت (Eve vardığında beni ara) cümlesinde mâ, حين (...diğında) anlamına gelir. Cümlenin takdiri şöyledir: أتصلُ بي حين وصولك إلى البيت. Cümlenin takdirinde görüldüğü gibi mâ, حين (...diğında) zaman zarfının yerine gelmiştir ve sonrasında gelen fiille birlikte mastar olarak te'vil edilmiştir. Kanaatimizce bu tür mâ'yı ayrı bir tür olarak değil de mastar işlevi gören mâ olarak kabul etmek daha uygundur (el-Bağdâdî, 1997, s.240). Yani أتصلُ بي ما إن وصلتُ إلى البيت (Eve vardığında beni ara) cümlesini şöyle de te'vil edebiliriz: أتصلُ بي وقتَ وصولك إلى البيت (Eve vardığın vakit beni ara). Ayrıca şairi

²³ Kanaatimizce mâ'nın nakisa olarak adlandırılmasının sebebi bir sığata ihtiyaç duyması nedeniyledir. Daha geniş bilgi için bkz. ed-Demâmîni, 2007, s.209

²⁴ Beyitte yer alan mâ'yı mâ el-kâffe (işlevsiz kılan mâ) olarak kabul edenler de vardır. Daha geniş bilgi için bkz. ed-Demâmîni, 2007, s.209.

bilinmeyen aşağıdaki beyitte ما إن kalıbında mâ, el-Herevî'ye göre حين anlamındadır ve takdiri şöyledir: جِينْ رَأَيْتَهُ (onu gördüğünde) (el-Herevî, ss.52,96). Bu durumda beytin tamamının takdiri:

وَرَجَّ الْفَتَى لِلْخَيْرِ جِينْ رَأَيْتَهُ لَا يَزَالُ يَرِيدُ عَلَى السِّنِّ خَيْرًا

وَرَجَّ الْفَتَى لِلْخَيْرِ مَا إِنْ رَأَيْتَهُ عَلَى السِّنِّ خَيْرًا لَا يَزَالُ يَرِيدُ

(ed-Demâmîni, s.216; el-Herevî, ss.52,96)

Gençten iyilik bekle

Yaşı ilerledikçe iyiliğinin arttığını gördüğün zaman.

Ancak İbn Hişâm ما إن kalıbında karşımıza çıkan yapıyı el-Herevî gibi sadece حين (...dığında) anlamıyla sınırlandırmaz. Ona göre ما إن kalıbında mâ edatı, nefy, ismi mevsul ve masdar harfi olarak da işlev görebilir (İbn Hişâm, 1964, ss.21-22).

Sonuç

Arapça sözdiziminde çok farklı şekillerde karşımıza çıkan mâ edatı, çok fonksiyonlu ender edatlardan biridir. Mâ edatı hem isim hem de harf olarak birçok anlamda kullanılır. Mâ edatı harf olarak kullanıldığında mebnidir ve iraptan mahalli yoktur. Yani mâ harfi cümlede anlam açısından bir işleve sahiptir ve kendisi cümlede herhangi bir öge olarak fonksiyon icra etmemektedir.

Mâ edatının harf olarak kullanıldığı yerler şunlardır: لو (lev) şart harfinden sonra gelen ve ما şeklinde karşımıza çıkan yapıda mâ harfi, لو şart harfinin anlamını teşvik, yönlendirme ve kınama anlamına dönüştürdüğü için *muğayyıra* olarak adlandırılır. إِذْ - كَيْفَ - حَيْثُ edatlarından sonra gelen mâ harfi ise bu edatların şart edatı olarak işlev görmesini temin eder. Bundan dolayı *musallita* yani bazı harfleri şart harfi haline getiren olarak isimlendirilir. Mâ harfi eğer ismini nasb, haberini ref eden إِنَّ ve benzerlerinden sonra gelirse onların bu işlevini etkisiz hale getirir. Bundan dolayı إِنَّ ve kardeşlerinden sonra gelen mâ harfi, *el-kâffe* (işlevsiz kılan) olarak adlandırılır. Ayrıca رَبِّ (Nice) edatından sonra gelen ve رُبَّمَا şeklinde gördüğümüz mâ harfi de bazı durumlarda *el-kâffe* (işlevsiz kılan) olarak isimlendirilir. Mâ harfi, mazi ve muzâri fiilden önce *nefy* (olumsuzluk) ifade etmek üzere gelebilir. Ayrıca bazı şartları taşıması durumunda mâ harfi, Hicaz lehçesine göre لَيْسَ gibi isim cümlesinin başına gelebilir ve onun gibi işlev görür. Yani ismini ref, haberini nasb eder. Mâ harfi, zait harf olarak da gelebilir. Bu durumda mâ harfi kendinden sonra geldiği harf veya edatın işlevini engellemez. Mâ harfini cümleden hazfettiğimiz zaman cümlelerin anlamı bozulmuyorsa mâ harfi, zait harftir. Ayrıca إِنَّ şart harfine bitişen ve إِمَّا şeklini alan yapıda mâ harfi, zait harf olarak gelebilir. Mâ harfi bazı yerlerde كَيْ - لَوْ - أَنْ gibi master harfi olarak da gelir ve sonrasında gelen fiille birlikte masdar olarak te'vil edilir. Ayrıca كَمَا şart edatındaki mâ, master harfidir.

Mâ edatı, cümlede harf olarak gelmesinin yanı sıra isim olarak da gelir. İsim olarak gelen mâ, cümlede mübteda, haber, fail vb. işlevlerde gelir ve bu durumda cümledeki konumuna göre irab edilir. Mâ edatının isim olarak geldiği yerler şunlardır: Mâ edatı, من, أين, متى, vb. gibi cümlede şart ismi olarak gelebilir. Mâ, genellikle insan dışındaki varlıklar için soru ismi olarak da kullanılır. Eğer mâ soru isminden önce herhangi bir cer harfi gelirse “mâ”nın sonundaki elif hafzedilir. Mâ edatının isim olarak kullanıldığı diğer bir yer ise الذي anlamında kullanılmasıdır. Bu durumda mâ'nın sonrasında sıla cümlesi ve çoğunlukla âid zamir bulunur. Ayrıca kesin bir kural olmamakla birlikte لا، لم، ليس, nefy (olumsuzluk) edatlarından önce gelen mâ, genellikle الذي anlamında kullanılır. Mâ, hayret ve şaşırma ifade eden ما أفعله kalıbında ise isim ve mübteda olarak yer alır. Mâ, شيء (Bir şey) anlamında mevsûf olarak gelir. Bu durumda mâ'dan sonra bir sıfat gelir. Mâ edatının anlamlarından birisi de genel olarak ما إن kalıbında karşımıza çıkan حين (...diğında) anlamına gelen mâ'dır.

Kaynakça

- Abbâs b. Mirdâs (1991). *ed-Divân*. Yahya el-Cabbûrî (thk.). Beyrut: Müessetü'r-Risâle
- Abbâs, H. (1974a). *en-Nahvu'l-Vâfi*. (C.1) Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Abbâs, H. (1974b). *en-Nahvu'l-Vâfi*. (C.3) Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Abbâs, H. (1974c). *en-Nahvu'l-Vâfi*. (C.4) Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- el-Bağdâdî, A. (1997). *Hizânetü'l-Edeb*, Abdüsselam Harun (thk.). (C.8). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- el-Bâkûlî, Câmi'ül-'Ulûm Ebi'l-Hasan (2009). *el-İbane fî Tafsil mââtî'l-Kur'ân*, Muhammed Ahmet ed-Dâlî (thk.). Şam: Matâbi'u'l-'Alam.
- ed-Demâmînî, Muhammed b. Ebî Bekr (2007). *Tuhfetu'l-garîb şerhi muğni'l-lebîb*. (C.2). Beyrut: Müessetü't-târîhi'l-'Arabiyyi.
- Ebû Hayyân, el-Endelüsî (1998). *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-'Arab*, Recep Osman Muhammed (thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- el-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım (1993). *Şerhü'l-kasâidi's-seb'i't-tivâli'l-Câhiliyyât*, Abdüsselâm M. Hârun (thk.). Kahire: Dârü'l-Maârif
- el-Ezherî, Halid b. Abdullah (2000) *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavdîh*, Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (thk.). (C.1). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Ferezdak (1987). *Dîvân*, şerh. Ali Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye
- Hassân b. Sâbit (2008) *Dîvânü Hassân b. Sâbit el-Ensârî*, Abdurrahman el-Bargûgî (şerh.). Beyrut: Dâru'l-kuttâb el-Arabî.

- el-Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî (1993). *el-Uzhiyye fî 'İlmi'l-Hurûf*, Abdulmu'în el-Mellûhî (thk.). Şam: Mecma'u'l-Luğa el-'Arabiyye.
- İbn Hişâm (1964). *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-'E'arib*, Mâzin el-Mubârek ve Muhammed Ali Hamdullah (thk.). (C.1). Şam: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hişâm (1994). *Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, Muhyiddin Abdulhamîd (thk.). Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- İmriu'l-Kays b. Hucr (2009). *Dîvânü İmrii'l-Kays*, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (thk.). Kahire: Dârü'l-Maâ'rif.
- el-Murâdî, el-Kâsım (1992). *el-Cene'd-Dânî fî hurûfi'l-Me'ânî*, Fahrüddîn Kabâve ve Muhammed Nedîm Fâzıl (thk.). Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'İlmiyye.
- el-Musakkıb b. el-'Abdî (1971). *ed-Dîvân*. Kahire: Ma'hadu'l-Mahtûtâtî'l-'Arabiyye.
- Er-Râcihî, A. (2004). *et-Tatbîku'n-Nahvî*. Beyrut: Daru'n-Nahdatî'l-'Arabiyye.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasan Alî b. İsa en-Nahvi (1981). *Me'ânî'l-Hurûf*, Abdulfettah İsmâil Çelebi (thk.). Cidde: Dâru'l-Şurûk,1981.
- es-Selûlî, Abdullah b. Hemmâm (1996). *Şi'r Abdullah b. Hemmâm es-Selûlî*, Velîd Muhammed es-Serâkîbî (thk.), Dubai: Merkez Cum'a el-Mâcid.
- Şahin, İ. (2015). "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Acısından Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 79-99.
- eş-Şeybânî, Ebû Amr (2001). *Şerhu'l-mu'allikât et-Tisa'*, Abdülmecid Hemmû (thk.). Beyrut: Müessesetü'l- A'lamî.
- Ümeyye bin Ebî Salt (1974). *Divân*, Abdülhafiz es-Setalî (thk.). Şam: el-Matba'atü't-Ta'avuniyye.
- Ya'kûb, Emile Bedî' (1988). *Mevsûa'tü'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-İ'râb*. Beyrut: Dârü'l- 'İlm.
- ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım (1986). *Kitâbu hurûfi'l-ma'ânî*, Ali Tefkîk el-Hamad (thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.